

A Királyok Völgye a 21. dinasztia idején

A 21. dinasztia előzményei

A jóval ismertebb Ramesszida kor (Kr.e.1295-1069) hanyatlásával, és a 20. dinasztia (Kr. e. 1186-1069 körül) utolsó fáraójának, XI. Ramszesznek huszonkilenc évig tartó uralkodásával (Kr. e. 1098-1069 körül) véget ért Egyiptom egyik legvirágzóbb korszaka, az úgy nevezett Újbirodalom (körülbelül Kr. e. 1540-1069). Ennek okai nem külső fenyegetésben, vagy konkrét gazdasági nehézségekben keresendők, mint a korábbi Átmeneti Korokban, hanem leginkább belső okokra vezethetők vissza. Talán a korszak „átmeneti” elnevezése sem szerencsés, hiszen az ország és a lakosság életében nem állt be jelentős változás az azt megelőző évszázadhoz képest.

A királyi kincstár gazdasági erőforrásai megfogyatkoztak a 20. dinasztia vége felé, melynek okai és intenzitása pontosan nem ismert. Ez a gazdasági gyengülés jól nyomon követhető a nagyobb szabású templom-építések, vagy bővítések csökkenésében is. Még azok az uralkodók sem folytattak jelentős építkezéseket, akik hosszú ideig voltak a trónon.

III. Ramszesz (Kr. e. 1184-1153), a korszak utolsó nagy fáraójának halála után a hadi zsákmányokból, adókból, és a külföldi kereskedelemről származó bevételek is jelentősen csökkentek. Ugyan a Sínai-félszigetre indított rézbányászati expedíciók abbamaradtak, a núbiai aranybányákból kitermelt arany még az uralkodók rendelkezésére állt. A Harris Papiruszból jól ismert, hogy III. Ramszesz értékes föld-

A Királyok Völgye – látkép

birtokokat adományozott az ország nagy templom-komplexumainak, így a megművelhető földterület és azok bevételeinek egy jelentős hányada is kikerülhetett az uralkodó közvetlen hatásköre alól. A dinasztia vége felé számottevően drágulnak a gabonafélék is, de ennek gazdasági körülményei és hatása szintén kevéssé ismert. A 20. dinasztia legvégére – 21. dinasztia elejére azonban már ismét a korábban megszokott gabonaárakkal találkozunk.

A gazdasági gyengülés oka kereshető az adminisztráció pontatlanná és időnként megbízhatatlanná válásában. Gyakorivá válnak a visszaélések az élelmiszerek összegyűjtésében és újrakiosztásában (például: templomi gabona elsikkasztása, III. IV. és V. Ramszesz alatt, szünetek a munkások ellátásában, amelyek sztrájkokhoz is vezetnek, III. Ramszesz és X. Ramszesz uralkodása között). Több hivatalos dokumentum foglalkozik különböző lopásokkal, és egyre több korrump, megvesztegethető hivatalnokkal találkozunk a feljegyzésekben. Megkezdődik a thébai nekropoliszban eltemetett előkelő- és uralkodó-sírok fosztogatása is. Noha a gyanúba keveredett korrump személyek és hivatalnokok az adminisztráció alsó rétegébe tartoztak, ez nem zárja ki azt, hogy a morál az adminisztráció többi szintjén is erősen romlásnak indult.

A királyi hatalom gyengülésében valószínűleg a legnagyobb szerepet a király, a civil közigazgatás és a hadsereg vezetése közötti korábban szoros kapcsolat megváltozása játszotta. Az állam szerkezete nem omlott össze a késő Újbirodalomban, de erősen jellemezte az a jelenség, hogy egyre több fontos hivatal öröklődővé vált, amelyet a korábbi korszakokban igyekeztek elkerülni az uralkodók. Egyre több esetben találkozunk olyan családokkal, amelyek tagjai a közigazgatás több ágában is magas rangú tisztséget láttak el, és hivatalukat tovább örökítették a családon belül.

Az uralkodók már kevesebbet utaztak az országban, az északi részéhez kötötte őket az ország védelme a líbiai törzsek támadásaival szemben, és a levantei kereskedelem helyreállítása. A fáraó egyre kevésbé tudta ellenőrzése alatt tartani a civil közigazgatást, főleg a rezidenciától távolabb eső területeken. A királyi befolyás csökkent. Közrejátszhatott ebben az is, hogy a korszak utolsó uralkodóinak többsé-

ge idősen került a trónra, és csak rövid ideig uralkodott.

A király ellenőrző körútjainak ritkulásával a felülvizsgálati szerep királyi pohárnokokra és udvaroncokra hárult, akik gyakran nem értettek annyira a bürokráciához, vagy maguk sem mindig voltak megbízhatóak. A királyi rezidenciától, Per-Ramszesztől távol eső Thébában, amely Felső-Egyiptom közigazgatási, gazdasági és vallási központja volt, a thébai Amon isten főpapját, Ramszesz-akhtot (IV. Ramszesz – IX. Ramszesz) egyre több olyan feladat elvégzése közben látjuk, amelyek korábban világi hivatalnokok feladatai voltak: például a király sírján dolgozó munkások kifizetése, vagy a karnaki Amon templom építkezéseire szükséges kötömbök kitermelésére indított expedíciók való részvétel. Ramszesz-akht főpap fia, Amenhotep az Amon templom egyik külső falán megörökítette, ahogy az uralkodó érdemeiért kitünteti. Ezeket a jeleneteket első ránézésre a főpap és az uralkodó egyforma magas. Ez korábban nem fordulhatott volna elő.

A 20. dinasztia folyamán III. Ramszesz líbiai törzsek felett aratott nagy győzelmeinek ellenére sem szüntek meg a külső támadások. Még a távoli Théba területén is vannak feljegyzések arról, hogy az uralkodó sírját készítő munkások az ellenség miatt gyakran voltak kénytelenek a munkát szüneteltetni.

Théba nyugati partjának lakossága III. Ramszesz emlék-templomának kerítőfalain belülre költözött IX. és X. Ramszesz idejére, mert ez a templom nagyobb biztonságot nyújtott a különböző ellenséges portyázó csapatok támadásai ellen. Líbiai törzsek egyre nagyobb számban települtek be az országba, főleg a Nílus-Delta és Közép-Egyiptom területére. Később ez a lakosság komoly politikai szerephez jutott az ország életében.

A gyakran csak töredékesen fennmaradt thébai feliratok és dokumentumok, amelyek XI. Ramszesz uralkodására datálhatóak, arra utalnak, hogy az uralkodó egyre kevésbé tudott úrrá lenni a térségben kialakult zűrzavaros helyzeten. Az általa kinevezett Amenhotep főpapot egy bizonyos időre elüldözték a városból, és a fáraó nem saját seregét küldte a lázadás leverésére, hanem Núbia alkirályát, Panehszit kérte meg erre, aki csapataival

együtt több évre beköltözik a városba. A sírblások is folytatódtak, de az akták alapján a kivizsgálásokat még az uralkodó saját emberei végezték.

XI. Ramszesz uralkodásának 19. évében (körülbelül Kr. e. 1080) meghirdeti az „újjászületés” (wHm-mswt) periódusát, amely egy új évszámlálás kezdete is volt. Ezzel a korszakkal együtt egy új Amon főpapot is megismerünk, Herihort, aki a korábbi főpapokkal szemben, akik csak az Amon templom rituális vagy gazdasági életével kapcsolatos címeket viseltek, számos fontos katonai és közigazgatási címmel is rendelkezett. Ezen címek alapján bizonyos, hogy a valós politikai hatalom a térségben már nem az uralkodó, hanem Herihor kezében összpontosult.

A 21. dinasztia

Az Újbirodalom végét követő első dinasztia, a 21. dinasztia idején (körülbelül. Kr. e. 1069–945 között) az ország közigazgatása annak ellenére viszonylag stabil maradt, hogy az látzólag két részre szakadt. A két országrészt a korábbi királyi rezidenciához, Per-Ramszeszhez közeli Taniszban székelő uralkodók, és az ország déli részét El-Hibából irányító thébai Amon főpapok és hadseregparancsnokok kormányozták. Ezek közül a főpap-hadseregparancsnokok közül többen is esetenként királyi névgyűrűbe, *kartus*ba írták nevüket, mégis az az általánosan elfogadottabb tudományos vélekedés, hogy ez nem jelentette azt, hogy hagyományos értelemben vett fáraók lettek volna.

A 21. dinasztia idejére a temetkezési szokások megváltoztak Thébában. Nem épültek nagy számban magánsírok, legtöbbször már meglévő sírokba temetkeztek, és ezeket nem látták el új dekorációval. Egyre inkább elterjedt vált, hogy a családok nagyobb, rejtett sírokat képeztek ki. Ezek egyszerre több személy sírhelyéül szolgáltak. A halottakat a túlvilágra már csak a koporsóra festett legfontosabb rituális jelenetek, túlvilági könyvek és a legszükségesebb kellékek kísérték el.

Az 1880-as években két rejtékhelyet is találtak, amelyekben a 17.-20. dinasztia számos uralkodóját és királyi családjainak tagjait helyezték el, újrapólyálva, dísztelen koporsók-

ban. A királyi családtagokat a Hatsepszut királynő emlék-templomához közeli DB 320-as számú sírba, és a Királyok Völgyében található II. Amenhotep sírjának (KV 35) J melléktermébe rejtették. Ezen kívül egy nagy, főleg Amon papok koporsóit tartalmazó rejtékhelyet találtak Deir el-Bahari közelében (Bab el Gasus) és még néhány továbbit. Ide kevesebb koporsót rejtettek, de ezek is általában a királyi család tagjai számára készültek.

Sírblások a Királyok Völgyében

A sírblások az ókori Egyiptomban a predinasztikus korig visszavezethetőek. De az idő előrehaladtával, a túlvilági hitvilág fejlődésével párhuzamos sírmelléklet gazdagodással egyre gyakoribbá váltak.

Nyomaira legtöbbször csak az ásatások során talált jelek alapján bukkanhatunk, de Théba esetében kivételes, írásos bizonyítékok is a rendelkezésünkre állnak. Ezek az úgy nevezett „sírbló aktákat” tartalmazó papiruszok.

A papiruszok nagy része két rablás-sorozattal foglalkozik, amelyeket Théba templomaiban és temetőjében követtek el, IX. és XI. Ramszesz uralkodása alatt. A jogi szöveg nagyon pontosan felsorolja a rablásokban részt vett személyeket, a rablás helyszínét, a rablás módját, és az ellopott tárgyakat.

Csak egyetlen egy szöveg, a sajnos erősen sérült Mayer B papirusz említi egy, a Királyok Völgyében található sír kirablását. Ebben az esetben valószínűleg VI. Ramszesz sírjából (KV 9) tulajdonítottak el rézeszközöket és értékes szövetet. A szöveg nem tartalmaz dátumot, de valószínűleg IX. Ramszesz 9. événél korábbra datálható.

A „Sírbló akták” csak kisebb fosztogatásokról számolnak be. Ezek is leginkább a thébai nemesi temető területére tehetőek, és a 17. dinasztia idejéből származó, tehát a temető legkorábbi királysírjai közül érintenek néhányat.

A papiruszokból szerzett ismereteink kiegészíthetőek régészeti bizonyítékokkal is a Királyok Völgyében előforduló rablásokról.

A rablási tevékenységek két korszakra összpontosulnak:

Az első korszak a 18. dinasztia végének

problémáival esik egybe (Ehnaton halála, és az Amarna reform bukása). Ebben az időszakban Tutankhamun, IV. Thotmesz és III. Amenhotep sírja igényelt hivatalos figyelmet. A restaurációk minden bizonynyal Horemheb uralkodására (Kr.e. 1319-1307) tehetőek.

A második korszak egy hosszabb időszakot ölel át a problémákkal és visszaélésekkel terhes 20. dinasztia idején. Papiruszok alapján és a sírokban található bizonyítékok segítségével is nyomon követhető.

A régészeti leletek alapján az általános benyomás az, hogy a Királyok Völgyében a legtöbb rablás alkalomszerűen történt, legtöbbször a temetést követően, sőt gyakran a temetést végző munkások követték el. A 18. dinasztia végén élt Yuya és Tuyu sírja közel sem volt sértetlen megtalálásakor. Valószínűleg háromszor kirabolták, egyszer a temetést követően, és később, amikor a KV 3 (III. Ramszesz egyik fia számára készült sír) és a KV 4 (XI. Ramszesz sírja) építéskor újra rábukkantak.

A sírrablók elsősorban fémtárgyakat kerestek, arany-, ezüst-, rézeszközöket, ékszereket. Ha a betörés a temetés után nem sokkal következett be, előszeretettel vitték el a kozmetikumokat és olajokat is. Ha a sírt hosszabb idő után fedezték csak fel, akkor az ilyen anyagokat tartalmazó edények érintetlenül maradtak, nyilvánvalóan azért, mert már megromlott a tartalmuk. Nagyon népszerűek voltak a különböző kelmék, szövetek, amelyek nagy számban kerültek a sírokba. Yuya és Tuyu sírjában is azért nem találtak például az ásatók kelméket, mert ezeket már korábban elvitték. Egyéb értékes alapanyagok, mint a különleges fafélék, vagy az elefántcsont szintén a rablók prédájává váltak.

Az előkelők aranyozott koporsóit gyakran felgyújtották, hogy minél gyorsabban és könnyebben juthassanak az ezeket díszítő aranyozáshoz.

A temető adminisztrációjáért és biztonságáért felelős hivatalnokok a Királyok Völgyét, és a környező hegyeket különböző időközönként körbejárták és ellenőrizték, általában a hűvösebb évszakokban. Az esetleges sírrablásokat, vagy ennek gyanúját jelentették a hatóságoknak, akik restaurációs munkálatokat rendeltek

el, amelyet a munkálatok végeztével feliratban is megörökítettek, legtöbbször a sír bejáratának közelében.

A Királyok Völgye a 21. dinasztia idején

Az utolsó királysír, amelynek építése a Királyok Völgyében megkezdődött, XI. Ramszesz számára készült, és ma a KV 4-es számot viseli. A sír építése és dekorációja nem fejeződött be, XI. Ramszeszt minden bizonnyal máshová temették. Később I. Pinodjem Amon főpap saját *kartusaival* és felirataival egészítette ki az eredeti dekorációt, ami arra utal, hogy egy ideig saját temetkezési helyéül szánhatta a sírt. Végül a főpap nem ide temetkezett, a sírt pedig valószínűleg arra használták, hogy az újratemetések előtt átpólyálják benne a királyi múmiákat, amelyekről a munkálatok közben eltávolítottak minden értékes ékszert, vagy amuletet, koporsóikról pedig gondosan levésték az aranyozást.

A sírból több uralkodói temetkezési tárgy és koporsótöredék került elő (például Hatsepszut és III. Thotmesz sírfelszereléséből).

A királyi múmiák és útjuk a rejtekhelyekre

A Deir el Bahari rejtekhely (DB 320)

A rejtekhely pontos megtalálásának körülményei nem ismertek. Az 1870-es években fedezhette fel az Abd el-Rasszul család egyik tagja. Az ezt követő években Európát és a helyi régiségkereskedőket elárasztották a különböző királysírokhoz tartozó mellékletek, papiruszok. Ezek a hatóságokat arra figyelmeztették, hogy a lakosok egy királysírt találtak Thébában. Sokáig azonban az Abd el-Rasszul család tagadott. Végül 1881-ben Mohammed Ahmed Abd el-Rasszul megmutatta a rejtekhelyet Emile Brugsch-nak, az Antiquities Service akkori helyettes-vezetőjének, aki a helyszínre érve alig hitt a szemének.

Brugsch a helybeliek fosztogatásaitól félve úgy döntött, hogy a sírt a lehető leghamarabb ki kell üríteni, így két nap alatt szinte minden tárgyat elszállítottak a sírból. A munkálatok során sajnos nem készült fénykép, vagy rajz. A publikáció is csak jóval később, már Gaston Maspero által íródott, aki csupán Brugsch leírásaira, feljegyzéseire támaszkodhatott, mivel

a sír kiürítésekor nem tartózkodott Egyiptomban.

A sírból negyven, a 17.-20. dinasztia idején élt királyi vagy királyi családból származó személy és előkelő, valamint a 21. dinasztia második felének Amon főpapjai és családtagjaik múmiája és koporsója került elő, több mint 5900 tárggyal, amelyek sírmellékleteik részét képezték.

Hamar felmerült a kérdés, hogy miért és mikor rejtették az Újbirodalom nagy uralkodóit a 21. dinasztia főpapi családjával közösen egy dísztelen rejték helyre, miért sérült koporsójuk és múmiapólójuk, és hová tűntek az uralkodók díszes és rendkívül értékes sírmellékletei.

A sírban talált koporsók állapota nagyon különbözött egymástól. Míg a 17.-20. dinasztiaabeli koporsók és múmiák rossz állapotban voltak, addig a 21. dinasztia idejére datálható koporsók szinte érintetlenül maradtak ránk. Ezekben csak a modern kori fosztogatás tett kárt.

Sokáig a kutatók azt gondolták, hogy a királysírokat az Újbirodalom végén, vagy az ezt követő zavaros időkben rabolták ki, és az Amon főpapoknak már csak arra maradt lehetőségük, hogy a sérülten talált testeket újrapólyálják, dísztelen koporsóba helyezték, és egy biztonságosabb rejték helyre szállítsák. A valóságban az események azonban korántsem zajlottak ilyen vallásosan.

A múmiák koporsóira és pólyáira hieratikus feliratokat, úgy nevezett „docket”-eket helyeztek el, amelyek arról számolnak be, hogy az adott személy múmiáján milyen beavatkozást kellett elvégezni (újratemetés, Ozirisszá változtatás), és hogy a testet mikor, hova szállították. Ezeknek a feliratoknak a segítségével nyomon követhetjük a koporsók és múmiák útját végső nyughelyükig, a DB 320-ig. Jó példák erre az I. Széthi, II. Ramszesz és I. Ramszesz koporsóin és múmiavásznain található feljegyzések.

I. Széthi

Koporsó feliratai:

1. felirat: „6. év, az áradás második hónapjának 7. napja, a nap, amelyen Herihor, Amon, az istenek királyának főpapja elrendelte

Menmaatré király, élet, üdv egészség, Ré fia, Széthi újratemetését, Horienimenpena ellenőrző ügynök és Rarépaiuitef, végrehajtó által.”

2. felirat: „Sziamon király 10. évének, a sarjadás 4. hónapjának 17. napján, ezen a napon Menmaatré királyt, élet üdv egészség, előhozták az ő sírjából, és eltemették Inhapi qAjjába.” Ez után a munkálatban részt vevő különböző személyek felsorolása következik.

3. felirat: „10. év, sarjadás évszak 4. hónapjának 20. napján, az isten bevezetésének napja az ő helyére, hogy pihenjen az örökkévalóság helyén, ahol Amenhotep van” (itt az istenített királyról, I. Amenhotepről van szó). Ez után az átszállítást elvégző hivatalnokok címei és nevei következnek.

A múmiapólják feliratain

- egy 7. év szerepel, amikor I. Széthit újratemették, uralkodó nincs megemlítve.
- egy múmiapólya, amelyet I. Pinodjem főpap készítettett, 10 év.
- múmiapólya, amelyet Menheperré főpap készítettett, 6. év.

I. Széthi koporsófedele

II. Ramszesz

Koporsófelirat:

1. felirat: szintén egy 6. évet tartalmaz Herihor hivatali ideje alatt, a hónap és nap eltérő, sajnos ezt a docketet félig letörölték, és felülírták.

2. felirat: egyezik I. Széthi második feliratával

3. felirat: egyezik I. Széthi harmadik feliratával, azzal a különbséggel, hogy ezt a feliratot a múmiapólyára írták az arc magasságában, meglehetősen sietséggel.

Múmia felirata:

II. Ramszesz múmiáján egy nagyon fontos felirat található:

„15. év, áradás évszak 3. hónapjának 6. napja, a nap, amelyen Uszermatré királyt, (azaz II. Ramszeszt) élet, üdv, egészség, újratemették I. Széthi sírjába, Amon-Ré, az istenek királyának főpapja, Pinodjem által.”

I. Ramszesz

Koporsófelirata:

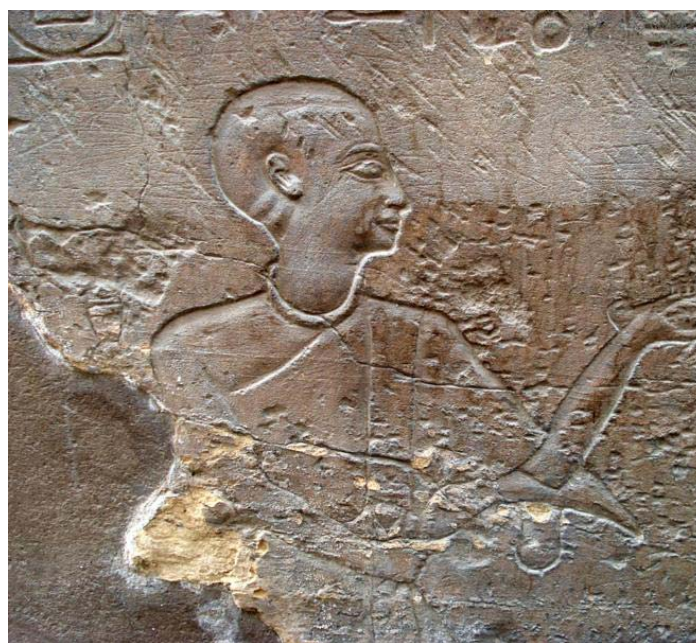
I. Széthi és II. Ramszesz második feliratával egyező felirat.

A koporsó és múmiafeliratok alapján bizonyos, hogy Herihor, valószínűleg a wHm mswt periódus 6. évében, I. Széthi és II. Ramszesz múmiáján restaurációs munkálatokat végeztetett, amelyet követően a két uralkodót ekkor még saját sírjaikba helyezték vissza. Ezt követően valószínűleg Szmendész 15. évében II. Ramszesz koporsóját is a KV 17-be, I. Széthi sírjába helyezték át. Lehetséges, hogy ekkor szállították ide I. Ramszesz koporsóját is. Erről sajnos nem rendelkezünk felirattal. A három koporsót már együtt szállították Sziamon 10. évében Inhapi qAjj-jába. Sokáig azt gondolták, hogy Inhapi qAjj-ja a DB 320, ahol a koporsókat végül megtalálták, ugyanis Ahmose-Inhapi királynő múmiája is a sírban volt. Ahmose-Inhapi a 17. dinasztia II. Seqenenré Taa király felesége volt, és eredeti sírhelye nem ismert. Reeves valószínűsíti, hogy sírjául a WN A jelű sír készülhetett, amely nagyon ma-

gasan (qAjj = „magas hely”) fekszik Deir el Bahariban. Újabb vizsgálatok azonban arra az eredményre jutottak, hogy a sír kialakítása valószínűleg későbbre datálható. A három koporsót ugyanazon a napon helyezték el Inhapi sírjába, mint amelyen II. Pinodjem Amon főpapot eltemették a DB 320-ba, és csak később, I. Sesonq (a 22. dinasztia első uralkodójának) 11. éve után, temették őket el végső nyughelyükre,

I. Ramszesz koporsótöredéke

I. Pinodjem a luxori templomban

amely egy korábban, valószínűleg a 18. dinasztia idején kivésett sír volt. Ezt a 21. dinasztia végén II. Pinodjem főpap családi sírboltjának képezték ki. Sajnos arról, hogy a 17.-18. dinasztia királyi múmiái Inhapi qAjj-jába történő áthelyezésük előtt milyen rendszerezésen estek át, szinte semmit sem tudunk. Csúpan annyi bizonyos, hogy azok a koporsók, amelyek a királyné sírjában voltak elhelyezve együtt kerültek a DB 320-ba I. Sesonq 11. éve után.

Királyi rejtkehely II. Amenhotep sírjában

Nem sokkal a Deir el Bahari 320-as sír megtalálása után, 1898-ban, Victor Loret egy másik királyi rejtkehelyet fedezett fel a KV 35 J melléktermében, II. Amenhotep sírjában. Ebben az esetben a leleteket jobban dokumentálták. Tizenhárom királyi vagy királyi családból származó múmia került elő, amelyek közül kilencet koporsóban, további négyet pedig koporsó, és feliratok nélkül találtak meg. Valószínűleg a Jb mellékterem kilenc koporsóját egy időben helyezték és falazták el, minden bizonnyal Szmenész taniszi király 13. éve körül. Erre utal egy III. Amenhotep múmiáján található „docket”, amely a 12/13. évet tartalmazza. A dátum III. Amenhotep újratemetésének napját jelöli meg, amelyet I. Pinodjem Amon főpap felügyelt. Ebben a sírban találtak többek között II. Amenhotep, III. Amenhotep, IV. Thotmesz, Merneptah, II. Széthi, Sziptah, IV-V-VI. Ramszesz újrapólyált múmiáját is. A környező sziklákon számos grafittót találunk, ezek nagy része Dzsehutimesz temető-írnok és fia hivatali idejére tehető. Nagyon valószínű, hogy már XI. Ramszesz uralkodásának végén, a wHm mswt periódus 6.-7. évében, Tauszert/Széthnakht sírját (KV 14) ideiglenes rejtkehelyként használhatták, amelyből Butehamun hivatali ideje alatt szállították el a királyi múmiákat (köztük II. Széthi, Sziptah, Széthnakht és IV. Ramszesz testét) a II. Amenhotep sírjában kiképzett végső nyughelyükre.

A docketek:

A 21. dinasztia történelmének kutatásához az egyik legfontosabb leletcsoportot a koporsó és múmia docket alkotják. Ezeket azonban na-

gyon rosszul dokumentálták megtalálásuk idején. A múmia docketek nagy része pedig mára sajnos elveszett, pedig számos a mai napig megválaszolatlan kérdésre választ kaphatnánk, ha ezekről legalább megbízható fénykép készült volna.

Ha megvizsgáljuk a koporsó és múmia feliratokat, akkor megállapíthatjuk, hogy ezeket négy nagyobb korszakba sorolhatjuk:

Herihor főpapságának idejére két felirat tehető.

I. Pinodjem főpap, és két fia, Maszaharta és Menheperré főpapsága idejére összesen húsz felirat (Kr. e. 1070-992).

Sziamun taniszi király uralkodási idejére (Kr. e. 978-959) tizenkettő felirat, melyek fele I Ramszesz, I. Széthi, és II. Ramszesz koporsóján található.

A 22. dinasztia első királyának, I. Sesonq uralkodásának 13. évéig négy felirat ismert.

Feliratok I. Pinodjem főpapsága idejéből

A pólyákon található dátumok összegzése:

1. év x: Nodjmet múmiáján
6. év III. prt 7: II. Thotmesz múmiáján.
6. év IV. prt 7: I. Amenhotep koporsóján, a két feliratot ugyanaz a kéz írta.
7. év IV Axt 8: Ahmosze-Szatkamosze múmiáján. A királynő múmiáját a restaurációs munkálatok után visszahelyezték a saját sírjába.
7. év II prt 16: pólya I. Széthi múmiáján.
8. év III prt 27: Ahmosze múmiáján. A feliratban „*Őfelsége Haheperré Setepenamon, élet, üdv, egészség, Pinodjem, Meriamon, élet üdv egészség, megparancsolja,*” hogy a királyt helyezték a saját sírjába. A feliraton I. Pinodjem főpap-király trón és személyneve kartusban olvasható.
8. év III prt 27: Sziamun herceg múmiáján. A herceg múmiáját visszahelyezték a saját sírjába.
9. év x.: III. Ramszesz múmiájához tartozó pólyán.
10. év x.: I. Széthi múmiájához tartozó pólyán és esetleg III. Ramszesz múmiájához tartozó

pólyán. „Múmiapólya, amelyet I. Pinodjem főpap, Piankh fia készített az ő atyja Honszu számára”.

12/13. év. III. Amenhotep fáraó múmiáján. III. Amenhotep újratemetésének napját jelöli Pinodjem, Amon főpap, Piankh Amon főpap fia által.

13. év II. Smw 27: III. Ramszesz múmiáján.

15. év III. Axt 6: II. Ramszesz múmiáján. II.

Ramszesz újratemetése I. Széthi sírjába Pinodjem által.

A dátumokat megvizsgálva szembetűnő, hogy I. Pinodjem (Kr. e. 1070-1032) alatt egy bizonyos 6. évtől megsaporodnak a különböző újrapólyálások, és az érintett személyeket legtöbbször a saját sírjukba temetik újra, de ekkor nyilvánvalóan már nem díszes koporsóban, és gazdag mellékletekkel.

III. Ramszesz érintetlen múmiája

Ahhoz, hogy ezt a jelenséget megérthessük, vissza kell kanyarodnunk a 20. dinasztia végének politikai eseményeihez.

Ahogy arról már korábban szó volt, az országban XI. Ramszesz uralkodásának 17.-19. éve között a belpolitikai helyzet rendkívül bizonytalan volt. Az uralkodó által kinevezett Amenhotep Amon főpapot egy bizonyos időre elűldözik Thébából, és a fáraó nem saját seregét küldi a lázadás leverésére. Erre Núbia alkirályát, Panehszit kéri fel, aki csapataival együtt több évre beköltözik a városba, végül a hadseregparancsnok és későbbi Amon főpap, Piankh űzi ki őt csapataival. Ezt követően a főpap több hadjáratot is folytat Panehszi ellen Núbiában, nem túl nagy sikerrel.

Az úgy nevezet „Késő Ramesszida Levelek” segítségével betekintést nyerhetünk ebbe az időszakba, amelyek főleg Piankh, és a két temető őrök, Dzsehutimesz, akinek később követnie kellett urát Núbiába, és fia, Butehamun levelezéséből állnak.

A levelek közül témánkhoz leginkább a BM 10375-ös számú papiruszon található levél (LRL 28) kapcsolódik, amely a wHm mswt periódus 10. évé-

III. Ramszesz múmiája a külső borítás levétele után

ben íródott, ez XI. Ramszesz 28. évét jelenti.

A levelet a két munkavezető, a temető írno-ka, Butehamun, az ör, Kar, és a sír munkásai küldték a király jobbjának legyezőhordozója, a királyi írnok, generális, Amon-Ré főpap, Kusi alkirály Piankh számára. A megszokott udvariassági formulák után a levél leírja, hogyan olvasta fel Butehamun írnok Piankh levelét a munkavezetők, az ör, és a temető munkásai előtt, majd biztosítja urát, hogy minden parancsát igyekeznek megfelelően teljesíteni. Ez után a levél legérdekesebb része következik, amelyben annak írója idézi Piankh egy korábbi levelének részletét, amelyben a tábornok megparancsolta a temető munkásainak, hogy keressenek számára egy sírt, mely az őseiké, és addig hagyják érintetlenül, ameddig vissza nem tér Nubiából. A munkások azonban arra hivatkoznak, hogy szükségük lenne egy felügyelőre, akit csak Dzsehutimesz ismer, mert ők nem ismerik a környéket. De amint a felügyelő a segítségükre lesz, minden erejükkel azon fognak dolgozni, hogy Piankh parancsát teljesítsék.

A levélben egyértelmű utalás van tehát arra, hogy a sírmunkások keressenek egy régi királysírt, és addig hagyják érintetlenül, amíg Piankh vissza nem tér Thébába.

Ha megvizsgáljuk a thébai temető felett magasodó hegyet, több mint 4000 grafittót, feliratot találunk, melyek nagy része az általunk vizsgált időszakban készült. Ezek közül több mint százharminc köthető Butehamunhoz, aki legtöbbször „*azért jött, hogy lássa a hegyeket*”. Itt nyilvánvalóan nem kirándulásról lehet szó, hanem hivatali ügyben járt el. Megvizsgálta, feltérképezte a temető sírjait. Butehamun, mint a temető írnoka, a 20. dinasztia végétől egészen I. Pinodjemig nyomon követhető. Több felirata is tartalmaz évszámot. Sajnos az uralkodó egy esetben sincs megnevezve. A 10.-13. évek között számos feliratot ismerünk, amikor Butehamun gyakran több hivatalnoktársával együtt vizsgálatot tartott a temetőben. Két alkalommal Pinodjem nevét is megemlíti. Butehamun neve III. Ramszesz múmiájára írt feliraton is szerepel, amely azt a dátumot örökíti meg, amely napon III. Ramszesz nyilvánvalóan újrapólyált múmiáját Pinodjem parancsára ismét elhelyezik eredeti sírjában.

Jól látható, hogy Pinodjem főpapsága alatt, valószínűleg Szmendész 6. évétől megszaporodnak az újrapólyálások és újratemetések. A feliratok közül két esetben olvasható Pinodjem neve kartusban. Az egyik esetben egy 8. évből származó docket-en Ahmosze fáraó múmiáján trón és személyneve szerepel, a második esetben azonban már fia Maszaharta feliratában találkozunk Pinodjem kartusával az I. Amenhotep koporsóján olvasható második feliratban, amelyben Maszaharta főpap magát Pinodjem király fiaként jellemzi. Ez a felirat valószínűleg I. Pszuszenész (Kr. e. 1039-991) taniszi király 16. évére tehető, aki szintén Pinodjem, valószínűleg Maszahartánál fiatalabb, fia volt.

I. Pinodjem thébai tevékenysége

I. Pinodjem volt a 21. dinasztia főpapjai közül az egyetlen, aki jelentősebb építkezési, vagy dekorációs munkálatokra vállalkozott Thébában. Ő fejezte be a Honszu templom pülónjának építését, dekorációját, és a templom előtt álló szfinxsort minden bizonnyal ő helyeztette át a Mut templomkörzetből. A karnaki Amon-templomban a II. pülón előtt álló szfinxsort, és egy kolosszust is eltulajdonított II. Ramszesztől. Ezek mellett egy minden bizonnyal II. Ramszesz által építtetett I. Amenhotep és Jahmesz-Nofertari szentélyt felújított, vagy újjáépíttetett a karnaki templomkörzet északi részén. A szentély töredékein Pinodjemet királyként ábrázolták, személy és trónneve kartusban szerepelt. Pinodjem, mint „*király*” Kr. e. 1054-1032 között lehetett aktív, ez alatt az idő alatt fiai, Maszaharta, Dzsedhonszuiufankh és Menheperré töltötték be az Amon főpapi funkciót.

A Luxori templomban egy jelenetet vésetett a templom II. Ramszesz által épített udvarának falára, amelyen családját örökíti meg, és amellyel saját és családtagjai a város adminisztrációjában betöltött szerepét hangsúlyozza. A jelenet Pinodjemet főpapi öltözetben ábrázolták.

Medinet Habuban a főpap legfontosabb feliratait a 18. dinasztia idején épült templom külső falaira vésték. Ezek mellett restaurálta III. Ramszesz milliók éve házának pülontornyait, és a templom palotájában új ajtófélfákat helyeztetett el. Valószínű, hogy itt is be-

rendeztek egy rezidenciát a főpapnak.

A thébai munkálatok mellett az ő főpapsága idején kezdődtek meg a tulajdonképpeni főpapi rezidencia, a Thébától északra, Közép-Egyiptomban fekvő El-Hiba körüli védőfalak építése is.

Nagyon valószínű, hogy a főpap- király építészeti és politikai tevékenységéhez szükséges anyagi források jelentős része a Királyok Völgyéből származhatott.

Összegzés:

Az általunk ismert „Sírabló akták” csupán kisebb rablócsoportokról számolnak be, akik az éj leple alatt fosztottak ki néhány sírt, és akik a zsákmányt elosztották maguk között. A Királyok Völgyében azonban hatalmas mennyiségű értékes tárgyat temettek el a fáraók túlvilági kíséretéül. Ezt a nagy mennyiségű használati tárgyakból, ékszerekből, rituális kellekekből álló kincset nem lehetett volna csak úgy, az éj leple alatt elrabolni, és a zsákmány eladása is komoly nehézséget jelentett volna a tolvajok számára, hiszen a királynevekkel ellátott tárgyak hamar gyanút kelthettek volna a hatóságokban.

Inkább valószínű, ahogy Nicholas Reeves és Karl Jansen-Winkel is gondolja, hogy a sírok tartalmát az Amon főpapok parancsára szisztematikusan ürítették ki a 20. dinasztia legvégétől egészen I. Sesonq 11.-13. évéig, amikor végleg lezárták a DB 320-as rejték helyet. A már feledésbe merült sírokat ugyanazok a hivatalnokok és munkások, és leszármazottaik térképezték fel, akik korábban a Völgyben található sírok építésén és dekorálásán dolgoztak. A királysírok tartalma pedig valószínűleg jórészt az Amon templom kincstáraiba került, amelynek fő kezelője Amon főpapja volt. Piankh hadjárataihoz minden bizonnyal anyagi forrásokra is szükség volt, ami a meggyengült gazdasági helyzetben nem állhatott bőségesen a rendelkezésére. A kiürítési munkálatokat folytatta aztán Herihor, majd I. Pinodjem.

A rejték helyen talált koporsókon megfigyelhető, hogy ezeket nem sietve szabadították meg aranyozásuktól. Meritamun esetében például, miután gondosan leválasztották az aranylapokat, a koporsót sárgára, a fejrészt pedig a megfelelő színekre festették. A korábbi berakásokat is igyekeztek pótolni az arcon. A 21. dinasztia családtagjainak aranyozott koporsói esetében a túlvilági élet során rituálisan szükséges elemeket és a koporsó tulajdonosának nevét és címeit nem távolították el. A sírok kiürítésében esetenként a taniszi királyok is érdekeltek voltak. I. Pszusennész például Merneptah fáraó egyik kőszarkofágjában nyugodott érintetlenül talált sírjában Taniszban. A szarkofágot bizonyosan az után szállították az északi fővárosba, hogy Merneptah sírját kiürítették, testét pedig biztonságba helyezték II. Amenhotep sírjának Jb melléktermében.

Valószínűleg Sziamon 10. évében gyűjtötték a legtöbb koporsót Inhapi királynő sírjába, és ez a koporsó együttes a 22. dinasztia első uralkodójának, I. Sesonknak 11/13. éve után került végső nyughelyére a DB 320-as rejték helyre. Ez a sír eredetileg a 18. dinasztia idején készülhetett, és később a 21. dinasztia második felében élt II. Pinodjem főpap és családja alakította át családi sírhelyévé. Nyilvánvaló, hogy ebben a körülbelül 140 évet felölelő periódusban nem csupán az egymástól független, különböző királysírokat érintő rablásokat követő restaurációs munkákról lehet szó, hanem egy minden bizonnyal előre átgondolt és szisztematikusan végrehajtott tevékenységgel van dolgunk, amelynek irányítója a mindenkori Amon főpap volt.

Dembitz Gabriella
ELTE, BTK, Egyiptológia Tsz.

Előadás helye és ideje:
Szépművészeti Múzeum, 2009. május 26.

Egyiptomi Füzetek 9/2, 2009
Kiadja a Magyar Egyiptomi Baráti Társaság Ókori Egyiptomi Bizottsága
Szerkesztő: dr. Győry Hedvig
Levélcím: H-1062 Budapest, Bajza u. 54.
e-mail: gyory@szepmuveszeti.hu